

بازی‌های آیینی و نمایشی گفتاری پیرامون بازی‌های آیینی و نمایشی کهن ایران زمین

هایده صیرفی

«آیین» کنشی معنی‌دار در جهان بیرون است و زمانی ظهور می‌یابد که پای معنا و ارزشی در میان باشد. یکی از ابزارهای شناخت آیین در هر قومی، مطالعه‌ی تاریخ و اساطیر مردم آن قوم است و یکی از سودمندی‌های شناخت تاریخ و اساطیر برای انسان امروز، پی بردن به سنت‌هایی است که در دل باورهای بسیار کهن نهفته‌اند. انسان معاصر، با شناخت و مطالعه‌ی اساطیر به آداب و الگوهای کهنی دست می‌یابد که در دنیای امروزی هم‌چنان زنده و پویا هستند؛ از جمله نوروزی و آیین‌های گوناگون بازمانده از دوران‌های کهن.

انسان از آغاز زندگی، در هر دوره، جامعه، فرهنگ و حتی گروه سنی، به بازی گرایش داشته است. یکی از ابزارهای پی بردن به آداب و رسوم و رفتارهای اجتماعی هر جامعه، آشنایی با بازی‌های مرسوم در آن است. در تعریفی کلی از بازی باید گفت که بازی رفتاری فرهنگی و اجتماعی است که گوناگونی آن، به اوضاع اقلیمی و نظام‌های اجتماعی و فرهنگی جامعه بستگی دارد. به علاوه، عوامل

گوناگونی مانند شرایط اقتصادی و فرهنگی مردمان جامعه در تداوم حیات بازی‌ها دخیل هستند.

اما بازی را از دیدگاه‌های گوناگونی چون روان‌شناسی، جامعه‌شناسی، مردم‌شناسی و زیست‌شناسی نیز می‌توان تجزیه و تحلیل کرد. روان‌شناسی از آن جهت که برخی، بازی را فراورد گرایش‌های روانی انسان و پاسخ به کنش‌های روانی فرد می‌دانند. جامعه‌شناسی از آن جهت که برخی بازی را با بینش‌های اجتماعی و فرهنگی پیوند و برخی دیگر خاستگاه بازی را بیولوژیکی یا همان زیست‌شناسی می‌دانند و معتقدند که بازی فعالیت است در جهت رها کردن و یا کاسته شدن انرژی‌های افزوده و انباشته شده در درون انسان. برخی بازی را صورتی فرهنگی می‌دانند و معتقدند بازی هم‌چون موسیقی، رقص، شعر، نقاشی و تئاتر، با فرهنگ جامعه ارتباط تنگاتنگ دارد. چنان‌که برخی از بازی‌ها، بن‌مایه‌ای دینی - آیینی دارند که در واقع تقلید و تکرار رفتارها و تجربه‌های نسل‌ها هستند [بلوک‌باشی، ۱۳: ۴۴].

انواع و طبقه‌بندی بازی‌ها

- بازی‌های آیینی
- بازی‌های نمایشی
- بازی‌های هوشی
- دکتر علی بلوکباشی، در کتاب «بازی‌ها»، دو نوع طبقه‌بندی از بازی‌های سنتی ایران ارائه داده است:
- براساس گروه‌بندی سنی بازیکنان
- براساس ماهیت ساختاری و درونی بازی‌ها

طبقه‌بندی براساس گروه‌بندی سنی بازیکنان شامل مواردی به شرح زیر است:

۱. **بازی‌های خردسالی:** که بیشتر با شعر، آواز و موسیقی همراه است؛ مانند: لی‌لی حوضک، جُم جُمک برگ خزون، کلاغ‌پر، اتل متل توتوله، اُستا بدوش، رورواک بازی. در این بازی‌ها بزرگسالان با خردسالان همراهی می‌کنند.

۲. **بازی‌های پیش‌دبستانی:** که هم به صورت انفرادی و هم به صورت جمعی اجرا می‌شوند؛ مانند بازی نون بیار کباب ببر، قایم باشک، آفتاب مهتاب چه رنگه، حمومک، عروسک‌بازی و خاله بازی، و الاکلنگ.

۳. **بازی‌های دبستانی و آغاز نوجوانی:** که مجموعه‌ای از بازی‌های نشستنی، حرکتی، رقابتی و فکری هستند؛ مانند: آموزش‌جیرباف، یه‌قل دوقل، بادبادک‌بازی، جُفتک چارکش، الک‌دولک، طناب‌بازی، تیله‌بازی، تخم‌مرغ بازی، دوزبازی و گردوبازی.

۴. **بازی‌های نوجوانی و جوانی:** که شامل بازی‌های ورزشی مانند کشتی، دویدن، شمشیربازی، شنا، توپ‌بازی و چوگان می‌شود.

انواع گوناگون بازی‌ها عبارت‌اند از: فکری (مثل شطرنج)، حسی و حدسی (مثل گل یا پوچ)، حرکتی و تخیلی و تقلیدی (مانند بازی‌های آیینی و نمایشی)، کلامی (مثل یک مرغ دارم)، هوشی و رقابتی و برد و باختی و مهارتی (مثل توپ‌بازی و بازی‌های پرشی و بازی‌های گرفتنی و الاکلنگ و جنگ‌بازی و...)، و هنری و تن‌ورزی و نیروزایی (مانند زیبایی اندام). بازی‌ها را بر اساس تاریخ، موضوع، جنبه‌های روان‌شناسانه، نشانه‌های ساختاری و تعلیم و تربیتی طبقه‌بندی می‌کنند. اما معمول‌ترین طبقه‌بندی براساس جنسیت و سن بازیکنان، مکان و زمان بازی‌ها، نوع بازیچه‌ها و اسباب‌بازی‌ها، ساده یا پیچیده بودن نوع بازی‌ها براساس شیوه، فن و نوع بازی، و نیز زمینه‌های نمایشی، آیینی و تقلیدی بازی‌ها از رفتارهای اجتماعی، فرهنگی و دینی می‌دانند.

برخی مانند **فراید**، بازی‌ها را به دو دسته‌ی عمده تقسیم می‌کنند: بازی‌های مهارتی و بازی‌های شانس. برخی دیگر بازی‌ها را به سه دسته به این شرح طبقه‌بندی می‌کنند:

- بازی‌های تک‌نفره^۱
- بازی‌هایی با دخالت دیگران^۲
- بازی‌هایی که مجموعه‌ای از انواع بازی‌ها را که به گروه‌های گوناگون تعلق دارند، دربر می‌گیرند.

فریدون وهمن، براساس طبقه‌بندی‌های **جروم فراید** در کتاب «فرهنگ استاندارد فلکلور اسطوره و افسانه»، بازی‌های ایرانی را به پنج گروه طبقه‌بندی می‌کند:

- بازی‌های خردسالان
- بازی‌های نوجوانان و جوانان

انسان از آغاز زندگی، در هر دوره، جامعه، فرهنگ و حتی گروه سنی، به بازی گرایش داشته است. یکی از ابزارهای پی بردن به آداب و رسوم و رفتارهای اجتماعی هر جامعه، آشنایی با بازی‌های مرسوم در آن است

بازی‌های نمایشی بازی‌هایی هستند که روایتگر و بیانگر داستان یا رویدادی‌اند که یا همراه با کلام، گفت و شنود، و حرکات نمایشی، و یا به صورت تقلید رفتارها و گفتارهای خاص شخصیت‌های گوناگون اجتماعی، اجرا می‌شوند

شد و جن و شیاطین او را در هوا حمل کردند و به یک روز از کوه دماوند به بابل آمد. مردم با دیدن این امر در شگفت شدند و این روز را عید گرفتند و برای یادبود آن روز، در تاب می‌نشینند و تاب می‌خورند.»

در ایران در روز سیزدهم فروردین یا همان سیزده بدر، تاب بازی در فضای باز و در باغ و بوستان هم‌چنان رواج دارد.

سرامک بازی یا قایم‌باشک

نام کهن بازی قایم‌باشک «سرامک» بوده که امروزه فراموش شده است. این بازی هم‌چون تاب‌بازی، از پیشینه‌ی کهنی در ایران زمین برخوردار است. بیت زیر گواه این سخن است:

به فرفره، به مشاق و به کعب و سرامک

به خرد چاهک و چوگان و گوی در طباط خاقانی

در واقع، «مامک» در این بازی نام کودکی است که نقش مادر را بازی می‌کند. امروزه این مادر را «اوسا» می‌نامند. نقش این بازیکن آن است که در جایی بنشیند، سر کودکی را که اکنون گرگ نام دارد، بر دامن خود بگذارد و چشمان او را با دست‌هایش بگیرد.

بازی‌های نمایشی

بازی‌های نمایشی بازی‌هایی هستند که روایتگر و بیانگر داستان یا رویدادی‌اند که یا همراه با کلام، گفت و شنود، و حرکات نمایشی، و یا به صورت تقلید رفتارها و گفتارهای خاص شخصیت‌های گوناگون اجتماعی، اجرا می‌شوند. این بازی‌ها محدودیت سنی و جنسی خاصی ندارند و همه‌ی گروه‌های اجتماعی در آن شرکت می‌کنند.

نمونه‌هایی از بازی‌های نمایشی رایج در فرهنگ‌های قومی و بومی ایران عبارت‌اند از:

- عروسی در جنگل (استان گیلان).
 - سلام سلامون خاله‌تی (مخصوص دختران نوجوان بندر دیر بوشهر)
 - خرس بازی (مخصوص پسران در چهارمحال و بختیاری).
- در زمان‌هایی نه چندان دور، بازی‌های نمایشی زنانه‌ی شادی وجود داشته‌اند که فقط مختص جامعه‌ی زنان سنتی قدیم تهران بوده‌اند؛ مانند: خاله‌رورو، عمو سبزی فروش، ننه- غلام حسینی.

1. Showdown games
2. Playing games

منابع

۱. دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران، ۱۳۸۶.
۲. بهار، مهرداد. جستاری چند در فرهنگ ایران. فکر روز. تهران. ۱۳۷۳.
۳. تفضلی، احمد. تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام. سخن. تهران. ۱۳۷۶.
۴. صفا، ذبیح‌الله. حماسه‌سرایی در ایران. امیر کبیر. تهران. ۱۳۶۹.
۵. قزل‌باغ، ثریا. راهنمای بازی‌های ایران. با همکاری شهلا افتخاری. دفتر پژوهش‌های فرهنگی. تهران.
۶. کرین، هانری. آیین جوانمردی. ترجمه‌ی احسان نراقی. سخن. تهران. ۱۳۸۲.
۷. بلوکاشی، علی. بازی‌های کهن در ایران.

بازی‌های آیینی و نمایشی کهن ایران

بازی در میان ایرانیان از دیر زمان جایگاه خاص خود را داشته است. این بازی‌ها بخشی از فرهنگ عامه را تشکیل می‌دهند. ابزار این بازی‌ها که بسیار ساده‌اند، بستگی به اوضاع اقلیمی آن محیط دارد و سنگ، چوب، آب، خاک و استخوان را شامل می‌شود. برای مثال، در «سپاهک گیلان» با ساقه‌ی برنج ابزاری برای بازی «مه‌توس کوته» و در خوزستان، ابزاری با هسته‌ی خرما درست می‌کنند. کتاب «کارنامه‌ی اردشیر بابکان»، کهن‌ترین سند نوشتاری به خط و زبان پهلوی ساسانی است که در آن، از برخی بازی‌ها مانند شطرنج، نرد و چوگان نام برده شده است. در کتاب «خسرو قبادان و ریدک» (خسرو پسر قباد و غلامش) نیز از بازی‌هایی مانند رَسَن بازی، داربازی، تیراندازی، شمشیر بازی، گوی‌بازی، زین‌بازی یا بازی با جنگ افزار، و آندروال بازی که همان پشتک و وارو زدن است، نام برده شده است.

بازی‌های آیینی بازمانده‌ی آداب و رفتارهای دینی - آیینی مردمان دوران کهن ایران زمین هستند. این بازی‌ها امروزه جنبه‌ی بازی و سرگرمی گرفته‌اند و بیشتر در مراسم ویژه مانند مراسم عروسی، جشن‌ها و عید به آن‌ها پرداخته می‌شود. امروزه بعضی از رقص‌ها و نمایش‌های سنتی و بسیاری از مناسک آیینی و مذهبی، هم‌چنان خصوصیات دیرینه‌ی خود را که بازی است، در خود دارند. بازی‌های آیینی شامل: تاب‌بازی، الاکلنگ، تخم‌مرغ بازی، قاشق‌زنی و بازی‌خاله دیگ به سر است که امروزه باقی‌مانده‌اند و در بسیاری از مناطق بازی و اجرا می‌شوند. در ادامه، به اجمال برخی از این بازی‌ها را شرح می‌دهیم:

تاب‌بازی

تاب‌بازی که در اغلب جهان رواج داشته و دارد، احتمالاً صورتی نمادین از آیینی کهن در دوران اساطیری بوده است. در ایران تاب‌بازی یا تاب‌خوردن از بازی‌های وابسته به مراسم و مناسک آیینی آغاز سال و نوروز به‌شمار می‌رفته است. تاب‌بازی در گویش‌های ایرانی به نام‌های دیگری خوانده می‌شود؛ مانند: «کوف» در گویش کرمانشاهی‌ها، «جی‌کو» در گویش بندرعباسی‌ها، «قو» در گویش اراکی‌ها، «تو» در گویش آملی‌ها، «باد» در گویش مشهدی‌ها و «چنگولک‌بازی» در گویش اصفهانی‌ها.

گوردون چایلد، در کتاب «سیر تاریخی»، درباره‌ی تاب‌بازی می‌گوید: «بسیاری از آیین‌ها و مناسک مربوط به ستایش طبیعت و خداوند، بعداً به صورت بازی‌های آیینی و نمایشی درآمدند. گفته‌اند تاب‌بازی و تاب‌سواری، بازی نبوده و آیینی بوده است برای نزدیکی انسان به خداوند. انسان به هر دلیلی، هنگام نیایش خداوند به بلندی میل دارد و تاب خوردن هم از زمین کنده شدن، در هوا معلق بودن و به نوعی صدای خود را به گوش خداوند رساندن است.»

ابوریحان بیرونی خاستگاه تاب‌بازی را به **جمشید جم** و زمان او که دوره‌ی اساطیری تاریخ حیات اجتماعی - فرهنگی ایرانیان است، نسبت می‌دهد و می‌گوید: «عید نوروز را چنین گفته‌اند که چون جمشید برای خود گردونه بساخت، در این روز بر آن سوار